ОСНОВОПОЛОЖНІ ПРАВА ЛЮДИНИ: ДО ЗАГАЛЬНОТЕОРЕТИЧНОЇ ІНТЕРПРЕТАЦІЇ

П. РАБІНОВИЧ
доктор юридичних наук,
академік НАПрН України,
професор кафедри теорії та філософії права
(Львівський національний університет
імені Івана Франка),
заслужений діяч науки і техніки України

Вступні зауваження

Принаймні три обставини спричинили підготовку пропонованої статті.

Перша полягає в тому, що наступного року минатиме чверть століття від того, як традиційний для всіх вітчизняних юридичних навчальних закладів курс теорії держави і права почав викладатися на юридичному факультеті Львівського національного університету імені Івана Франка дещо нетрадиційно. А саме: перші теми цього предмета були присвячені теоретичній характеристиці тих прав людини, які виникають у неї незалежно від держави, її волевиявлення (тоді я назвав їх «загальносоціальними»[1]). Можна і треба було, ясна річ, вже й тоді, а тим більше — згодом обговорювати положення, сформульовані у тих темах курсу. Але залишається незаперечним той факт, що саме у Львові вже з 1991/92 навчального року (мабуть, вперше на пострадянському просторі) у межах означеного предмета студентам-юристам почали викладати певні загальнотеоретичні знання стосовно феномену людських прав недержавного походження, тобто тих прав, які значно пізніше в Україні було відображено терміно-поняттям «основоположні». У Передмові до опублікованого тоді навчального посібника зазначалося, зокрема, що саме проблеми прав людини набули значення концептуального центра, ядра всього курсу, зумовили істотні зміни в його структурі, введення нових та перегляд деяких традиційних тем і понять [1, с. 3]. Отже, з такої позиції держава і встановлюване нею «позитивне» право, правове регулю-

[1] Адже у той час в офіційних україномовних перекладах «праволюдинних» міжнародних актів щодо таких прав вживалося слово «основні» *(fundamental)*, і лише значно пізніше у таких перекладах був запроваджений термін «основоположні».

© П. Рабінович, 2015

вання розглядалися не більше ніж засоби, інструменти забезпечення і захисту означених прав людини.

Друга обставина пов'язана з тим, що протягом грудня минулого року на базі юридичного факультету Львівського університету відбулися три унікальних заходи науково-практичного характеру: 1) ІІІ міжнародний форум із практики Європейського суду з прав людини (далі — ЄСПЛ) (за участю восьми його співробітників, чотирьох суддів, а також майже ста вітчизняних юристів-практиків); 2) ювілейний — 10-й — міжнародний круглий стіл з антропології права; 3) міжнародний тематичний семінар із питань застосування Європейської соціальної хартії (переглянутої) (далі — ЄСХ).

Неординарні матеріали усіх зазначених заходів слід було, ясна річ, враховувати у дослідницькій та викладацькій діяльності з проблематики прав людини.

Третьою ж обставиною стало те, що наступного року відзначатиметься 20-річчя Львівської лабораторії прав людини і громадянина НАПрН України. Адже переважно саме в її межах сформувалася львівська наукова школа загальної теорії прав людини. А така очікувана «ювілейність» вже сама по собі стала достатнім приводом, аби узагальнити і, можливо, дещо уточнити основні ідеї, положення цієї школи (з урахуванням, зокрема, й матеріалів названих вище заходів, а також напрацювань інших фахівців[1]).

Отож, загалом предметом розгляду у цій статті будуть такі сюжети із правоюдинної проблематики:

— загальне поняття основоположних прав людини: філософські засади інтерпретації;

— понятєво-термінологічні та інтерпретаційні аспекти праволюдинної проблематики;

— носії (суб'єкти) основоположних прав;

— зміст і обсяг прав людини;

— міжнародні стандарти прав людини, їх національна імплементація;

— класифікація (види) прав людини;

— межі здійснення прав людини;

— гарантії здійснення прав людини;

— досвід і проблеми вивчення прав людини в юридичних вищих навчальних закладах України.

Перші три питання висвітлюватимуться у цьому номері журналу, а решта — у наступних.

Загальне поняття основоположних прав людини: філософські засади інтерпретації

Як відомо із загального наукознавства, першим кроком у пізнанні будь-якого явища має бути формування й визначення терміно-поняття про нього. Це положення повною мірою стосується й того феномену, який відображається терміно-поняттям «права людини» (чи «людські права»).

Вирішення будь-якого дослідницького завдання визначальною мірою завжди залежить від того, який саме методологічний підхід (принцип) застосо-

[1] Додатковим, «факультативним» імпульсом до написання пропонованої статті послугував і полемічний матеріал, який було надруковано цього року в першому номері журналу «Право України» [2].

вано дослідником. Адже таким підходом є певна вихідна аксіоматична, здебільшого світоглядна, ідея, яка визначає загальну стратегію (напрям) дослідження, відбір досліджуваних фактів і — що є найважливішим — інтерпретацію результатів дослідження.

Задля виявлення того феномену, який у суспільствознавстві (зокрема й у юридичній науці) відображається означеним вище терміно-поняттям, і донині використовуються різноманітні дослідницькі підходи, кожний з яких зумовлюватиме той чи інший — зазвичай неоднозначний — результат наукового пошуку.

Узагальнення існуючих ще й нині в науковій літературі (і вітчизняній, і зарубіжній) підходів дозволило мені свого часу виокремити з-поміж них такі:

— етичний (права людини — це різновид, спосіб або форма вираження моралі);

— психологічний (права людини — це її вимоги, «претензії» щодо надання їй певних благ, скеровані державі, іншим суб'єктам, зрештою всьому суспільству);

— біологічний (права людини — це певні її фізичні потреби, що виникають вже із самого факту її народження);

— соціальний (права людини — це певним чином соціально внормовані можливості її певної поведінки, спрямованої зазвичай на задоволення різноманітних — насамперед матеріальних, але не тільки — потреб);

— легістський (права людини — це можливості її поведінки, визначені законами держави чи іншими формально-обов'язковими правилами, приписами державних органів, зокрема й судових).

Оскільки усі означені дослідницькі підходи ґрунтуються на реально, фактично («позитивно») існуючих явищах, то кожен із них «вписується» у *позитивістську* — у найширшому сенсі — парадигму (причому позитивістську саме у тому розумінні, в якому терміно-поняття «позитивізм» було вжито засновником соціальної філософії позитивізму французьким ученим О. Контом). Тому і в юридичній науці, коли йдеться про виокремлення видів позитивістського праворозуміння (а отже, й позитивістського розуміння феномену прав людини), зазвичай вирізняють праворозуміння: а) легістсько-позитивістське; б) соціолого-позитивістське; в) психолого-позитивістське.

Спільною ознакою цих підходів є те, що вони базуються на фактичних (емпірично фіксованих, а не уявних, удаваних) умовах та обставинах життєдіяльності *реально* існуючої людини, яка тільки в суспільстві, з його «рук» отримує все основне, що є необхідним для її існування та розвитку.

Втім існує й інша група дослідницьких підходів, які базуються на інтелектуально, духовно-ідеологічно сконструйованих поняттях про апріорні (трансцендентальні) явища, які начебто існують поза реальним («позитивним») життям людини, взагалі поза реальним соціумом (як неодмінним, неминучим місцем перебування людини) — поза її життєвою практикою у ньому. Йдеться, до прикладу, про підходи міфологічні, містичні, релігійні. Їх можна назвати — у найзагальнішому вигляді — *непозитивістськими*.

І ось тут найгострішим, найактуальнішим для нашої теми постає питання про те, до якої групи дослідницьких підходів віднести так званий природно-правовий підхід. Досить часто вважають, що він протилежний до позитивістського підходу, протистоїть йому. Але тут не все так просто.

Річ у тім, що терміно-поняття «природа» та похідні від нього прикметники «природний», «природна», «природне» є полісемічними, багатозначними. Про це прямо зазначається у сучасних тлумачних словниках української мови та й, до речі, інших слов'янських мов. А тому, коли вживається означене терміно-поняття (та похідні від нього прикметники) — особливо, якщо до цього вдаються *юристи*, — потрібно конкретизувати, задекларувати, в якому ж саме із декількох можливих значень воно використовується. Якщо цього не зробити, тоді виникає ризик, що вживані слова, їхні сполучення можуть бути використані як інструменти підміни понять, термінологічної маніпуляції.

Після цих (як виявляється, необхідних, — хоча, здавалося б, у науковому плані очевидних) міркувань методологічного характеру перейду до коментування деяких аспектів тієї дефініції загального поняття основоположних прав людини, що була запропонована мною (як зазначалося вище) ще на початку 90-х років минулого століття і яку я — з певними уточненнями — обстоюю й донині.

Отже, ***основоположні права людини*** *— це певні можливості людини, котрі необхідні для задоволення потреб її існування та розвитку в конкретно-історичних умовах, об'єктивно зумовлюються досягнутим рівнем розвитку суспільства і забезпечені обов'язками інших суб'єктів.*

Наведена інтерпретація досліджуваного феномену здійснена з позицій так званого потребового дослідницького підходу, котрий — як уже не раз мені доводилося зазначати — належить до соціолого-позитивістської парадигми. Останнім часом я вважав за можливе називати таку інтерпретацію ще й «соціально-природною» — з огляду на те, що біологічні та соціальні потреби людини, її інтереси, які цими потребами обумовлюються, існують та реалізуються саме в соціумі, причому цілком природно (рос. естественно) — у сенсі «закономірне», «необхідне», «неминуче», «нормальне», тобто саме у такому, а не в якомусь іншому значенні слова «природно». І таке значення (поряд з іншими) легалізоване сучасними словниками [3, с. 945–946]. Отже, йдеться про природність соціальну, а не, скажімо, «апріорну» позалюдську чи, наприклад, біологічну, фізіологічну, хімічну, космічну чи іншу суто *природничу*.

Усе це повною мірою стосується й тих прав людини, які належать до категорії основоположних, фундаментальних *(fundamental)*. Їх основоположність, фундаментальність полягає, на мою думку, в тому, що вони слугують фундаментом, базою, основою забезпечення існування й розвитку і в природі, і власне у суспільстві. Без таких прав, без їх використання існування й розвиток людини не відбуватимуться. Можливості (людини) — це онтологічна, буттєва, «субстанційна» характеристика її основоположних прав, а їх роль, призначення полягає в тому, аби опосередковувати, інструментуалізовувати задоволення фундаментальних, базових, нездоланних потреб людини, яка перебуває в соціумі. Отже, це сутнісно-антропна (точніше, антропо-соціальна) характеристика основоположних прав.

Таке розуміння сутності феномену основоположних прав людини викликало заперечення шановного опонента — доктора юридичних наук С. Головатого. Спробую проаналізувати їх.

Заперечуючи уявлення про людину як істоту соціальну, шановний опонент виходить із того, зрештою, очевидного, беззаперечного положення, що людина є «витвором Природи», «невід'ємною частиною Всесвіту (тобто тією, що перебу-

ває в *органічному* зв'язку *з Космосом*» [2]. А саме *тому*, вважає він, основоположні права людини — це права «природні». Про *сутність* же цього феномену в його статті нічого інакшого й не сказано.

В іншому місці він пише також, що у людини є «вроджений здоровий глузд» і що їй властивий «Закон Природи та Всесвітній Розум» [2]. Проте, як свідчать положення таких природничих наук, як біологія, фізіологія вищої нервової діяльності, а також певних підрозділів науки антропології, людина народжується лише із природними *задатками*, генетичними психофізичними *передумовами*, потенційними можливостями до розумової діяльності; але їх реалізація, перетворення на справжній інтелект відбуваються лише у процесі та в результаті соціалізації людської істоти.

Однак до творінь природи належать, як загальновідомо, й інші численні різновиди живих істот; і тоді доводиться робити висновок, що й усі вони цією ж «Природою» від їхнього народження наділені якимись — зрозуміло, теж «природними» — правами. Але тоді залишається незрозумілим, чим же відрізняються права такої живої істоти («живої» у *біологічному*, «органічному» сенсі), як людина, від «прав» інших живих істот. (Тут, гадаю, маємо справу з тією гносеологічною аномалією у пізнанні *соціальних* феноменів, яку я свого часу назвав «оприродничуванням» їх і яка є одним із засобів «втечі» від виявлення соціальної сутності таких явищ. Це дозволяє знівельовувати, зрівнювати сутнісні відмінності *людських* істот від властивостей інших явищ органічного світу, насамперед тварин, приховувати якісну специфіку перших порівняно з тваринним світом.)

Загалом же, ясна річ, визнання соціальної природи основоположних прав людини аж ніяк не виключає, а, навпаки, неодмінно враховує визнання, так би мовити, біологічності, природничості багатьох із них. Хоча б тому, що йдеться про людську істоту, *живу* саме в біологічному сенсі. Людина нежива — вже не є істотою. Це очевидність, аксіома.

У моїх публікаціях це відображено в тому, що саме *фізичні* («життєві», «вітальні», «соматичні») основоположні права людини були виділені в окрему класифікаційну групу. Йдеться про такі, висловлюючись термінологією Цивільного кодексу України, особисті немайнові права людини, що «забезпечують природне існування» її (гл. 21); у той час як усі інші особисті немайнові права забезпечують «соціальне буття людини» (гл. 22). Навіть якщо йдеться про можливості задоволення суто біологічних потреб людини, яка перебуває у суспільстві, то й тоді їх реальний зміст, обсяг, засоби та форми задоволення є конкретно-історичними, котрі — вочевидь, теж закономірно — зумовлюються рівнем розвитку *цього* суспільства.

Отож я прагнув не протиставляти, а навпаки, зблизити біологічні та соціальні «параметри», властивості людини. Натомість шановний опонент намагається їх протиставити — причому з пріоритетністю природничості (біологічності): «Людина — це творіння природне, аж ніяк не соціальне» — стверджує він [2].

Якщо ж обмежитися тільки біологічними характеристиками людини («відібравши» від неї характеристики соціальності), то матимемо лише такий вид живих істот, як тварину, в якої нічого людського, людинного не залишиться. Тому щодо людини часто вживається вираз «істота біосоціальна», або ж «істота соціалізована», але шановний опонент і таких висловів у своїй статті зазвичай уникає (а якщо і згадує один раз про «біосоціальне існування» людини [2], то це

сприймається — з огляду на його пафос, так би мовити, «позасоціальності» основоположних прав людини — радше як випадкова обмовка). Втім така позиція не завадила шановному опонентові в підсумковій частині своєї статті згадати про «суспільний стан» людини [2], виголосити, що сучасна філософія прав людини репрезентує віру «у нерозривну єдність між *людиною і людством*» [2].

Навіть якщо й погоджуватися із дефініцією шановного опонента (хоча він неодноразово висловлює своє категорично негативне ставлення до спроб конструювання «формальних» дефініцій правових понять [2]), згідно з якою основоположні людські права — це права «природні», вже хоча б тому, що людина є «творінням природи», то така дефініція дає відповідь лише на питання, звідки, від чого такі права виникають. Це, так би мовити, генезисна, «генетична» дефініція, котра пояснює, з якого джерела з'являються означені права. Однак вона не несе жодних знань про те, що ж са́ме являють собою ці права, якою є їх онтична, буттєва природа, «субстанція», у чому полягає їх власна сутність як якісно самостійного феномену. Часто вживане твердження про те, що права людини виникають із її народженням, є слушним лише з урахуваннням тієї обставини, що вона народжується у суспільстві (а не за його межами). У протилежному ж інтерпретуванні матимемо справу з *біологізаторською*, тобто оприродниченою, інтерпретацією «природних» прав людини (ризики якої неважко спрогнозувати). Тому-то раніше я зазвичай уникав терміна «природні», коли йшлося про права людини; а якщо й іноді — як виняток — вживав його у своїх публікаціях, то найчастіше у лапках.

Не можна не звернути увагу й на те, що у жодному фундаментальному міжнародному акті, документі стосовно прав людини термін «природні» не використано. І навряд чи випадково.

А ось соціальнісні характеристики, властивості основоположних прав людини у таких актах зустрічаються не раз. Так, у Загальній декларації прав людини (далі — ЗДПЛ) згадується про «кожну людину як члена суспільства» (ст. 22) та стверджується, що саме в суспільстві «тільки можливий вільний і повний розвиток» людської особи (ст. 29). Чому шановний опонент оминає увагою ці положення?

Усім викладеним вище пояснюється необхідність зазначення, в якому саме сенсі той чи інший автор використовує неоднозначне терміно-поняття «природа» (і похідні від нього прикметники). Останніми роками я, як зазначалося, застосовую у своїх публікаціях це терміно-поняття лише в одному з «легалізованих» у тлумачних словниках сенсі, а саме: як закономірне, необхідне, неминуче, нормальне. Тому вже не раз мені доводилося вживати терміно-сполучення «соціально-природні» (права) [4], тобто такі права, які у людини, котра перебуває в соціумі, виникають цілком закономірно, неодмінно, неуникненно. У такому сенсі в певних випадках, з деякою *умовністю*, — в абстракції — можна вирізняти природність людини природничу (біологічну) та соціальнісну.

Ще раз наголошу: органічна соціальність феномену, що розглядається, об'єктивно зумовлюється природною (закономірною) соціальністю людського існування: свої права людина може мати тільки стосовно якогось іншого суб'єкта (у якого — знову ж таки внаслідок такої соціальності — цілком закономірно, природно виникають обов'язки щодо носія прав). Тому невипадково у базових міжнародних актах з прав людини зазвичай, так чи інакше, згадується й про її обов'язки перед іншими людьми, перед суспільством. Так, у ЗДПЛ кон-

статується, що «кожна людина має обов'язки перед суспільством...» (ст. 29); у Преамбулах Міжнародного пакту про громадянські і політичні права 1966 р. (далі — МПГПП) і Міжнародного пакту про економічні, соціальні і культурні права 1966 р. (далі — МПЕСКП) теж зазначається, що кожна людина має обов'язки.

Чому ці фундаментальні положення шановний опонент не помічає? Адже людина позасоціальна, позаісторична — це лише абстракція (з якою можна — ясна річ, лише в уяві — робити все, що завгодно, наприклад, приписати людині «вроджений» розум).

Що ж до терміна «основоположні» — *fundamental* — (права людини), то: а) навіть його вживання у міжнародних актах вже орієнтує на те, що, кажучи взагалі, існують й інші, тобто неосновоположні, людські права і б) специфікою саме основоположних прав є (на відміну від інших) те, що вони утворюють реальну основу, життєзабезпечувальний фундамент, підвалини для існування й розвитку людини як у природі, так і в соціумі.

Привертає увагу, що шановний опонент навіть виникнення соціуму (а, на його думку, *водночас* і держави) пояснює досить специфічно. Єдиною причиною цього він вважає прагнення людини уникнути «усамітненого існування» [2]; і ось, виходить, лише заради цього люди об'єднуються у суспільство.

Отже, такою причиною вважається обставина радше суб'єктивно-психологічного характеру: аби людина *не відчувала* себе одинаком/одиначкою. З таким, м'яко кажучи, спрощеним поясненням виникнення людського суспільства навряд чи можна погодитися. Справжні причини цього процесу давно й ґрунтовно пояснені у класичних монографічних працях (зокрема, Л.-Г. Моргана «Стародавнє суспільство», Ф. Енгельса «Походження сім'ї, приватної власності і держави», М. Грушевського «Генетична соціологія. Початки громадянства»); і ці причини дуже мало пов'язані зі страхом людини залишитися «усамітненою». Та й новітні монографічні дослідження другої половини XX ст. дозволили дещо уточнити й конкретизувати положення згаданих класичних праць.

Отож, попередньо підсумовуючи, можна констатувати, що міркування шановного опонента ґрунтуються на природничо-філософських засадах (людина — це творіння, витвір тієї Природи, яка є елементом Космосу).

Натомість наведена вище моя інтерпретація основоположних прав людини спирається на засади, навпаки, соціально-філософські. Тому-то я й почав нещодавно називати основоположні права людини «соціально-природними» (при цьому не заперечуючи, не відкидаючи біологічні, тобто справді вроджені, природжені властивості людини). Останнє полягає, зокрема, у тому, що в обстоюваній мною позиції йдеться не тільки про потреби соціальні, а й передусім біологічні; а також у тому, що в запропонованій мною класифікації таких прав першим їх різновидом виокремлено права «життєві» (або, інакше кажучи, «вітальні», «фізичні», навіть «тілесні» (соматичні)).

Зрештою, «біосоціальна» — це, мабуть, є оптимальний термін для позначення специфічності людської істоти.

Тому дозволю собі зауважити, що підтримувана не тільки мною інтерпретація феномену основоположних прав людини за посередництва терміно-поняття «можливості» (людини) має *сутнісний* характер, а не винятково генезисний, «генетичний». (До речі, воно охоплює як права людини, так і її свободи.)

Отже, як бачимо, знову ж фундаментальним моментом у вирішенні обговорюваної проблеми є певна інтерпретація вихідної, базової категорії «природа».

Однак у фаховій літературі слушно зауважувалося, що брак спеціалізованих досліджень еволюції значень нормативних образів «природного» призводить у деяких випадках до «змішування змісту уявлень про природне право зі значенням поняття природи, природного і відповідного природі» [5, с. 80].

Не можна залишити поза увагою й те, що шановний опонент, коли йдеться про закріплення в Конституції України основоположних прав людини другого покоління (соціальних, економічних, культурних), а також прав екологічних, схильний не використовувати щодо усіх них вираз «кожний має право...». При цьому він посилається — як на аргумент — на висновок Венеціанської комісії 1997 р. щодо ухваленої на той час Конституції України. Це по-перше. А другий його аргумент полягає в тому, що фіксація зазначеної групи прав в Основному Законі «є таким собі залишком соціалістичного минулого», «соціалістичної традиції»; тому, на його думку, згадана формула «вже не може бути придатною» для конституційного закріплення означеної категорії основоположних прав [2].

Щодо висновку Венеціанської комісії стосовно недоліків викладення прав людини в Конституції України, то у ньому йдеться насамперед про несистемність, неструктурованість останнього, зокрема про відсутність чіткого відокремлення прав людини першого покоління (громадянських і політичних), які зазвичай можуть гарантуватися судовим захистом, від прав людини другого покоління (соціальних, економічних, культурних), а також екологічних для забезпечення яких застосовувати судовий захист зазвичай досить складно, а то й неможливо. І це зауваження Венеціанської комісії є справді слушним. Утім навряд чи слід погоджуватися із позицією цього органу щодо того, що до прав другого покоління не можна застосовувати формулу «кожен має право...». І ось чому.

Як відомо, саме таку формулу застосовано у ЗДПЛ щодо останньої групи основоположних прав людини (статті 22–27); її ж досить широко використано в ЄСХ у пп. 1, 10, 11, 13, 14, 23, 30, 31 її Преамбули. У Хартії основоположних прав Європейського Союзу (далі — Хартія) стосовно носія таких прав вжито вислів «кожна людина» (статті 14, 15, 29, 35, 47). Але навряд чи укладачі ЗДПЛ, а також ЄСХ і Хартії були меш компетентними у цьому питанні, аніж експертинауковці з Венеціанської комісії.

Видається, що основоположність, фундаментальність прав людини зумовлюються не стільки можливими способами, засобами їх захисту, скільки насамперед їх об'єктивним значенням для існування, життєдіяльності, розвитку людини. Тому певні соціальні, економічні і культурні права людини теж не можуть не належати до основоположних, інакше вони, мабуть, не включалися б ООН до Міжнародного білля з прав людини.

Що ж стосується другого із наведених вище аргументів шановного опонента, то дозволю собі нагадати, що деякі права людини другого покоління почали конституційно закріплюватися ще у 1918–1919 рр. — причому не тільки у радянських «соціалістичних» республіках (Українській, Російській) а й у конституціях інших держав, зокрема Української Народної Республіки, Мексики, Німеччини. Та й, до речі, ЄСХ розроблялася фахівцями таких держав Європи, в

яких соціалізму (в його марксистському варіанті) ніколи не існувало. Проте такі права людини, так би мовити, «на рівних» із правами першого покоління було включено до ЗДПЛ та й загалом до Міжнародного білля з прав людини. Так, у Преамбулі МПГПП зазначено, що кожна вільна людська особа «користується громадянською і політичною свободою і свободою від страху та нужди... тільки якщо будуть створені такі умови, за яких кожен може користуватися своїми економічними, соціальними і культурними правами, так само, як і своїми громадянськими та політичними правами». Ще більш категорично положення про єдність, неподільність, взаємозалежність, взаємопов'язаність усіх п'яти груп основоположних прав людини було сформульовано у Декларації і Плані дій другої Всесвітньої конференції з прав людини, яку було проведено під егідою ООН у Відні 1993 р.

Згадане щойно положення підтримує й шановний опонент. Але це не завадило йому піддати критиці ті рішення Конституційного Суду України, в яких певні соціально-економічні права людини (на працю, на соціальне забезпечення, на житло) названо «природними» [2, с. 56].

Принагідно зауважу, що коли він цілком слушно констатує, що у конституціях багатьох сучасних демократичних держав зафіксовано згадану групу основоположних прав людини, то це начеби не викликає у нього категоричного несприйняття, і він вже не називає їх «залишком соціалізму». Цікаво, якби ці конституції зараз стали об'єктом експертизи Венеціанської комісії, то яким був би її висновок щодо закріплення в них таких прав?

Гадаю, що коли б «природність» основоположних прав людини інтерпретувати не у природничо-космічному сенсі, а в сенсі соціально-природному (соціально-закономірному), то сумнівів у природності, основоположності прав другого покоління не виникало би.

Викладене у цьому підрозділі статті вкотре ілюструє принципову можливість, необхідність і корисність формулювання дефініцій загальних правових понять — причому такого, яке б насамперед розкривало їх онтичну природу і соціальну сутність. Адже, висловлюючись відомою формулою (у російськомовному варіанті), «понять — значит выразить в форме понятий». У цьому, окрім іншого, полягає специфіка саме юридичної науки і практики. Невипадково чимало важливих законів, особливо кодифікованих, свої початкові статті присвячують викладенню дефініцій тих терміно-понять, які у них використовуються.

У світлі сказаного також навряд чи можна погодитися із критикою шановного опонента щодо вміщеного у ст. 3 Конституції України положення про те, що в нашому суспільстві, в нашій державі людина визнається «найвищою соціальною цінністю» [2, с. 36]. Видається, що розуміти це положення належить так, що і *для* суспільства, і *для* держави *такою* цінністю є саме людина (а не хтось чи щось інше). Нічого інакшого за цим положенням не стоїть (хоча, можливо, цю ідею варто було б викласти стилістично чіткіше). Таке тлумачення, на мою думку, вивищує, звеличує людину, підносить її на найвищий щабель із-поміж усього, що реально існує в природі і соціумі. І це теж є наслідком і виявом гуманістичного, антропоцентричного підходу, який, мабуть, прагнули реалізувати в Конституції України її проектанти.

2. Понятєво-термінологічні та інтерпретаційні аспекти праволюдинної проблематики

Оскільки в науці (а в юридичній науці — особливо та й, до речі, в юридичній практиці) основні терміни мають тлумачитися — в ідеалі — тільки однозначно, то зазвичай поняття про різні явища мають позначатися, відповідно, й різними термінами. Це правило набуває надзвичайно важливого значення, коли йдеться про правоназви, зокрема назви праволюдинні.

Тому, аби уникнути однакового називання прав людини *основоположних* і усіх тих її прав, котрі легалізовані державою у законодавстві, мені вже на початку 90-х років минулого століття видалося обґрунтованим у своїх посібниках запровадити для кожної групи таких прав, відповідно, два різних терміни. Тоді було зазначено, що (як вже згадувалося у Вступних зауваженнях) те праволюдинне явище, яке виникає та існує незалежно від держави, від волевиявлень її органів, а тому має загальносоціальну природу (і яке нерідко називають правом «природним»), можна *умовно* назвати «загальносоціальним» правом (з огляду на те, що воно «виростає» не стільки із природничих, скільки зі соціальних умов існування людей, котрі є членами суспільства).

Але оскільки держава встановлювані нею норми, приписи, правила діяльності людей та інших суб'єктів суспільства зазвичай теж називає «правом» (щодо причин такого називання мені вже доводилося висловлюватися неодноразово), я пропонував назвати їх правом «спеціально-соціальним» або, *умовно* кажучи, «юридичним».

Єдина мета такого «конвенційного» використання двох термінів («загальносоціальне» і «юридичне») полягала, повторюся, у тому, аби не позначати одним і тим самим словом такі явища, які є різними за їх походженням, онтичною природою та значенням. Нічого іншого тут не малося на увазі. (Хоча, здавалося б, суто з філологічного погляду слова «юридичний» і «правовий» вважаються зазвичай синонімами.)

Шановний опонент, цілком слушно заперечуючи проти лінгвістичної неоднозначності (насамперед в юриспруденції) [2], іноді все ж таки сам припускається справді синонімічного вживання термінів «правове» та «юридичне». А внаслідок цього ті положення, які стосуються суто державно-вольових (за моєю термінологією — «юридичних») явищ, зокрема *легалізованих* прав людини, поширюються ним і на права «природні», тобто (за моєю колишньою термінологією — «загальносоціальні», а за нинішньою — «основоположні»). Наприклад, загальновідому юристам дефініцію поняття суб'єктивного *юридичного* права він вважає за можливе застосувати до поняття суб'єктивного основоположного права людини [2]. А тоді лишається зробити тільки один крок, аби резюмувати, що й останнє право я вважаю також результатом державно-вольової діяльності. І цей крок С. Головатий справді робить. Отже, підмінивши те значення, яке вкладається мною в термін «юридичний», іншим значенням, для фіксації якого я раніше використовував термін «загальносоціальне» (а нині використовую термін «основоположне»), шановний опонент якраз і припустився лінгвістичної неоднозначності. Завдяки цьому відбулося не відтворення моєї позиції, а дещо протилежне... Але й це дозволило йому оголосити мене прихильником школи Г. Кельзена, ба більше — А. Вишинського [2, с. 40–42, 47–49].

Аби продемонструвати, чи відповідає дійсності останнє твердження шановного опонента, дозволю собі навести лише три невеликих фрагменти 10-го видання свого посібника «Основи загальної теорії права та держави» (Львів, 2008), які стосуються характеристики правової держави. Перший: «правова держава — це держава, в якій юридичними засобами максимально забезпечується збалансована реалізація основоположних прав і обов'язків людини та інших суб'єктів суспільства». Другий: «в єдності, "зв'язці" двох явищ — права і держави первинним є загальносоціальне ("природне") право навіть вже тому, що воно виникає раніше й незалежно від держави». І третій: першою із соціально-змістовних основних загальних ознак правової держави є «закріплення в конституційному та інших законах основоположних прав людини» (с. 46, 47, 49). То де тут можна побачити «присутність» поглядів Г. Кельзена чи А. Вишинського? Чому щойно наведені положення шановний опонент не бере до уваги? Якими б не були причини цього (можливо, полемічна заангажованість), така тактика ведення дискусії переконливості його твердженням не додає.

І ще один мовно-термінологічний (мабуть, точніше сказати, інтерпретаційний) момент. Шановний опонент піддає критиці пословесне, «поелементизоване» тлумачення юридичних терміносполучень. Однак, як відомо хоча б із підручників, філологічний (за іншими назвами — граматичний, текстовий, лексичний, мовний) спосіб тлумачення юридичних текстів, до якого зазвичай вдаються фахівці-юристи (і науковці, і практики), якраз і починається з «розчленування» таких текстів на окремі речення, словосполучення і, нарешті, окремі слова, після чого, так би мовити, у зворотному порядку мають бути з'ясовані смисли: а) кожного слова; б) їхніх сполук; в) відповідних речень. (Це стосується також і складних слів, наприклад, терміна «правовладдя».) Уникнення ж таких інтерпретаційних операцій може створювати ризик того, що «нерозчленовані» законодавчі юридичні вирази, звороти, терміносполуки використовуватимуться як інструменти порушення принципу лінгвістичної однозначності, юридичної визначеності.

Оскільки вже йдеться про мовні питання, то слід звернути увагу й на неабияку специфічність полемічної фразеології, яку використовує шановний опонент щодо тих положень, котрі є об'єктом його критики. Йдеться, зокрема, про такі слова та вислови, як-от: «неймовірно безглуздий результат», «близька до абсурду» (думка), «абракадабра» (явно, вкрай, надзвичайно «шкідлива» (думка, класифікація), «шкідливе» (положення, твердження) [2]. Чим би не було спричинене таке слововживання, воно навряд чи відповідає сучасній європейській практиці ведення наукових дискусій.

Нарешті, останнє міркування у цьому підрозділі пов'язане з характеристикою причин домінування в юридичній науці і практиці сучасної України (за словами шановного опонента — «шкідливого») легістсько-позитивістського праворозуміння [2]. На підтвердження «шкідливості» такої ситуації ним наводяться принаймні два аргументи. По-перше, стверджується, що в Європі таке праворозуміння вже не є поширеним, домінуючим, оскільки згідно із західною доктриною права, яка ґрунтується на природно-правовій концепції, тамтешніх студентів-юристів вчать здебільшого праву «природному», а не позитивному [2]. По-друге, він зазначає, що поширення в Україні юридичного позитивізму спричинено пануванням у радянські часи марксистської ідеології та відповідної соціальної практики, яке дається взнаки і донині [2].

Щодо першого аргументу слід зазначити, що низка сучасних європейських підручників із загальної теорії права, які мені нині вдалося невибірково переглянути (зокрема, французьких [6; 7; 8; 9] та німецьких [10; 11; 12]) написані, як виявилося, все ж із позицій насамперед легістсько-позитивістського, а не «природного» праворозуміння (хоча, як відомо, у цих країнах марксистська ідеологія ніколи не панувала). Інша річ — навчальна література з курсу прав людини.

Стосовно ж другого аргументу можна нагадати, що виникнення наукового юридичного позитивізму зазвичай пов'язується із публікацією у 1832 р. праці англійського теоретика Дж. Остіна «Лекції з юриспруденції». Але у той час К. Марксу було лише 14 років, і вже тому він навряд чи міг бути «марксистом». Та й, до речі, марксистські уявлення про право шановний опонент викладає — якщо сказати делікатно — досить однобічно. І річ не тільки в тім, що це робиться ним не безпосередньо за творами К. Маркса і Ф. Енгельса, а через відтворення думок із цього приводу лише одного із західних авторів, які, між іншим, не є цілком коректними [2]. Головне полягає в іншому: а) класична марксистська інтерпретація феномену права (вихідні засади якої були стисло викладені у «Маніфесті Комуністичної партії» 1948 р.) не є винятково легістсько-позитивістською, а має, як нині б висловилися, інтегральний, інтегративний характер. Адже в ній присутній і психологічний позитивізм (*воля* домінуючого класу), і соціологічно-матеріалістичний позитивізм (воля, *обумовлена матеріальними умовами його існування*), і легістський позитивізм (воля, піднесена державою до *закону*). Окрім того, жодним словом не згадано про те, що засновники марксизму в низці випадків самі не раз зверталися і до «природного» праворозуміння. Вони писали, наприклад, про: право покупця і право продавця, які «рівною мірою санкціонуються законом товарообміну (зауважу, законом економічним, а не юридичним); право на позов як «само собою зрозуміле право самостійної приватної особи»; «право на рівне політичне і, відповідно, соціальне значення всіх людей...»; «право на революцію» як прояв «народного права»; «родові права»; «батьківське право»; «материнське право» [14, т. 23, с. 246; т. 14, с. 634; т. 20, с. 104; т. 22, с. 545; т. 36, с. 205–206; т. 2, с. 358; т. 21, с. 46–48; т. 22, с. 223; т. 37, с. 394]. Причому стосовно останнього вислову Ф. Енгельс зауважував: «Задля лаконічності... я зберігаю це позначення, але воно не є вдалим, оскільки на цьому етапі розвитку суспільства ще не можна говорити про право в юридичному сенсі» [14, т. 21, с. 46].

Взагалі ж варто нагадати, що юридичний позитивізм як певний правовий світогляд виник ще з давніх-давен — відколи утворилася держава, й існував він протягом усієї історії людства одночасно, «паралельно» зі світоглядом природно-правовим (хоча й у різних «дозах», співвідношеннях). Обидва вони співіснували як нездоланні «полюси» одного явища — праворозуміння. І «ліквідувати» повністю будь-яке з них є, як засвідчила уся правова історія людства, мрією марною.

Якщо шановний опонент так вболіває за поширення у сучасній Україні «природного» праворозуміння (зокрема поширення останнього і на розуміння природності (природженості, природничості) основоположних людських прав), то було б доречним, аби він у своїй статті назвав сучасні хоча б *монографічні* вітчизняні праці, присвячені саме цій проблематиці. Оскільки ж цього не сталося, то в читача може скластися враження, що в Україні, крім Сергія Петровича

Головатого, науковців — прихильників юснатуралізму немає. А це, як відомо, далеко не так [15; 16; 17; 18; 19].

3. Носії (суб'єкти) основоположних прав

У моїх працях стверджується, що такими суб'єктами можуть бути насамперед, звісно, індивіди, тобто кожна людина, фізична особа. Але, крім цього, ними можуть бути також і ті чи інші угруповання людей.

Залежно від того, кому саме (тобто суб'єкту якого виду) належать основоположні права, хто є їх носієм, розрізняють основоположні права відповідно: а) *індивідуальні* — права людини (індивіда); б) *колективні* (права людських спільнот, колективів, організацій).

Перший різновид основоположних прав є, очевидно, цілком зрозумілим. Але й щодо нього іноді виникають певні дискусії (наприклад, щодо прав людського ембріону).

До другого ж різновиду основоположних прав належать:

— права окремих соціальних спільнот (націй, соціально-економічних класів, статевих, вікових, територіальних та інших угруповань, зрештою, усього певного суспільства);

— права соціальних об'єднань (сімей, громадських організацій тощо);

— права усього людства (населення Землі).

Наведена позиція викликала заперечення у шановного опонента. Він вважає, що основоположних колективних прав існувати не може, зауважуючи, зокрема, що Європейська конвенція з прав людини та практика ЄСПЛ «колективних» прав не визнають (хоча жодного прикладу рішення цього Суду, яке б демонструвало таке невизнання, він не наводить). Погодитися з такою думкою не видається можливим. І ось чому.

По-перше, у згаданій Конвенції серед суб'єктів права на звернення до ЄСПЛ із заявою (скаргою) про стверджуване порушення конвенційних прав мають, крім окремих людей, також: а) будь-які неурядові організації; б) будь-які групи осіб (ст. 34). І справді, ЄСПЛ розглядав десятки (якщо не більше) справ, заявниками в яких були, скажімо, релігійні організації, видавництва чи редакції періодичних видань, політичні партії, різноманітні компанії, фірми, інші юридичні особи.

По-друге, у численних міжнародно-правових актах з праволюдинної проблематики — як всесвітніх, так і регіональних — згадуються такі колективні суб'єкти невід'ємних, невідчужуваних прав, як-от: ***сім'я*** (ст. 16 ЗДПЛ; ст. 23 МПГПП; п. 16 ч. 1 ЄСХ); ***національні меншини*** (Рамкова конвенція Ради Європи про захист національних меншин 1995 р.); ***народи*** (Резолюція ООН «Право народів і націй на самовизначення» 1952 р., ст. 1 МПГПП, Декларація ООН «Про право на розвиток» 1986 р., Африканська хартія прав людини і народів 1981 р.).

Нарешті, у тих випадках, коли в міжнародних актах вживається вираз ***«всі народи»***, то є підстави вважати, що йдеться саме про людство загалом. Наведений вислів зустрічається, зокрема, у: Преамбулі ЗДПЛ, статтях 1 і 47 МПГПП, статтях 1 і 25 МПЕСКП (причому в останній статті відповідне право народів названо «невід'ємним»), Декларації ООН «Про право народів на мир» 1984 р. Усі народи — це, вочевидь, і є людство. Або, інакше кажучи, людство — це і є усі народи.

ВИКОРИСТАНІ МАТЕРІАЛИ

1. *Рабінович П. М.* Права людини та їх юридичне забезпечення (Основи загальної теорії права і держави) : навч. посіб. / П. М. Рабінович. — К., 1992. — 100 с.
2. *Головатий С.* Тріада європейських цінностей — верховенство права, демократія, права людини — як основа українського конституційного ладу. Частина третя: права людини (стаття 3 Конституції України) / С. Головатий // Право України. — 2015. — № 1. — С. 13–92.
3. *Великий* тлумачний словник сучасної української мови / уклад. і гол. ред. В. Т. Бусел. — К., 2002. — 1440 с.
4. *Правова* система України: історія, стан та перспективи : у 5 т. — Х., 2008. — Т. 1: Методологічні та історико-теоретичні проблеми формування і розвитку правової системи України. (Підрозд. 1.6. Соціально-природні права і обов'язки людини та інших суб'єктів як елемент загальносоціальної правової системи). — С. 129–147.
5. *Рабінович С. П.* Юснатуралізм у філософії права : монографія / С. П. Рабінович. — К. ; Х., 2013. — 368 с.
6. *Бержель Ж.-Л.* Общая теория права : [пер. с фр.] / Ж.-Л. Бержель ; под общ. ред. В. И. Даниленко. — М. : Nota Bene, 2000. — 576 с.
7. *Ricci J.-C.* Introduction à l'étude du droit. — 8e ed. / J.-C. Ricci. — Paris : Hachette Supérieur, 2007. — 158 p.
8. *Malinvaud P.* Introduction à l'étude du droit. — 9e. ed. / P. Malinvaud. — Paris : Litec, 2002. — 520 p.
9. *Cabrillac R.* Introduction générale au droit. — 11e. ed. — Paris : Dalloz-Sirey, 2015. — 258 p.
10. *Adomeit K.* Rechtstheorie für Studenten (Start ins Rechtsgebiet) / K. Adomeit, S. Hähnchen. — 6 Aufl. — Tübingen : C. F. Muller 2012. — 134 S.
11. *Rüthers B.* Rechtstheorie mit Juristischer Methodenlehre (überarbeitete Auflage) / Bernd Rüthers, Christian Fischer, Axel Birk. — Frankfurt-Leipzig : Beck, 2011. — 597 S.
12. *Griller St.* Rechtstheorie: Rechtsbegriff — Dynamik — Auslegung / St. Griller. — Wien : Springer, 2011. — 278 S.
13. *Vesting T.* Rechtstheorie: Kurzlehrbücher für das Juristische Studium / T. Vesting. — Tübingen : Beck, 2007. — 165 S.
14. *Маркс К.* Сочинения / К. Маркс, Ф. Энгельс. — Изд. 2-е. — М., 1954–1981.
15. *Максимов С. И.* Правовая реальность: опыт философского осмысления : монография / С. И. Максимов. — Харьков, 2002. — 328 с.
16. *Сливка С. С.* Природне та надприродне право : у 3 ч. / С. С. Сливка. — К., 2005. — Ч. 1 : Природне право: історико-філософський погляд. — 224 с.
17. *Костенко О. М.* Культура і закон у протидії злу / О. М. Костенко. — К., 2008. — 352 с.
18. *Рабінович С. П.* Природно-правові підходи в юридичному регулюванні : монографія / С. П. Рабінович. — Л., 2010. — 576 с.
19. *Гаврилюк Р.* Методологическая традиция доктрины естественного права : монография / Р. Гаврилюк. — Черновцы, 2012. — 787 с.

Рабінович П. М. Основоположні права людини: до загальнотеоретичної інтерпретації

Анотація. У статті обґрунтовуються основні терміно-поняття з проблематики прав людини, які слугують методологічними знаряддями її дослідження. По-перше, роз'яснюється вихідна категорія основоположних прав людини, насамперед її дефініція, яка була сформульована автором на юридичному факультеті Львівського

університету ще на початку 90-х років минулого століття. По-друге, аналізується низка термінологічних та гносеологічних аспектів, які виникають у процесі таких досліджень. І по-третє, обговорюється питання про те, хто може бути носієм, суб'єктом основоположних прав. Зокрема, чи можуть бути ними колективні суб'єкти. Піддаються критиці деякі погляди українського автора С. Головатого, оприлюднені у № 1 за 2015 р. журналу «Право України».

Ключові слова: основоположні права людини, міжнародні акти з прав людини, носії основоположних прав.

Рабинович П. М. Основополагающие права человека: к общетеоретической интерпретации

Аннотация. В статье обосновываются основные термино-понятия проблематики прав человека, которые служат методологическими инструментами ее исследования. Во-первых, разъясняется исходная категория основоположных прав человека, прежде всего ее дефиниция, сформулированная автором на юридическом факультете Львовского университета еще в начале 90-х годов пришлого столетия. Во-вторых, анализируется ряд терминологических и гносеологических аспектов, которые возникают в процессе таких исследований. И в-третьих, обсуждается вопрос о том, кто может быть носителем, субъектом основоположных прав. В частности, могут ли быть ими коллективные субъекты. Подвергаются критике некоторые взгляды украинского автора С. Головатого, изложенные в № 1 за 2015 г. журнала «Право Украины».

Ключевые слова: основоположные права человека, международные акты по правам человека, носители основоположных прав.

Rabinovych P. Fundamental Human Rights: to the General Theoretical Interpretation

Summary. The article is devoted to the basic terminology, concepts of human rights, which serve the methodological tools for research. Firstly, the initial category of fundamental human rights, in particular its definition, which was formulated by the author at the Law Faculty of Lviv University in the early 90^{s} of the last century, is explained. Secondly, a number of terminological and epistemological issues which arise in the course of such researches, is analyzed. And thirdly, it is discussed, who can be a holder, a subject of fundamental rights; in particular, whether collective entities are able to be the right-holders. Some of the views of the Ukrainian author S. Holovatyi, expressed in the 1/2015 volume of the «Law of Ukraine» journal, are criticized.

Key words: fundamental human rights, international human rights acts, holders of fundamental rights.